

**Козацтво в економічній історії та
культурі України
(друга половина XVII–XVIII ст.)**

**Українська козацька держава – Військо Запорозьке
Неофіційна назва - Гетьманщина**

План

- 1. Економічна політика Б. Хмельницького та його наступників*
- 2. Зміни в структурі соціально-економічних відносин*
- 3. Види та форми господарсько-економічної діяльності*
- 4. Торгівля, фінанси й грошовий обіг*
- 5. Культура в XVII-XVIII ст.*

Революція

Козацька

Українська

Національна

- Березневі статті 1654 р. – автономія політична
- Переяславський договір 1659 р. (так звані «Презніе статьи Б. Хмельницького», і так звані «Нові статті Юрія Хмельницького») – автономія адміністративна
- Московські статті 1665 р. – автономія соціальна
- Глухівські статті 1669 р. - автономія адміністративна
- Конотопські статті 1672 р. - автономія адміністративна
- Переяславські статті 1674 р. - автономія адміністративна
- Коломацькі статті 1687 р. - автономія адміністративна

Інший бік
соціальної
деструкції який
супроводжує
революцію -
жорстокість

У XVII-XVIII ст. українська державність мала певний правовий каркас, який дозволяв розвиватися як самодостатньому організму.

«Криваві жнива» літа 1648 року

«Рідко хто в тій крові в той час рук своїх не умочил і того грабленія тих добр не чинил...»

«де колвек знайшлася шляхта, слуги замковие, жиди й уряди міські – усе забияли, не щадячи ні жон и дітей їх.»

«Найбільше жидов пропало в Немерові і в Тульчині- незличоная личба»

Літопис Самовидця

Столиця української козацької
держави – місто **Чигирин**
(сучасна Черкаська область)

Іллінська церква (Церква Святого Пророка Іллі)
у с. Суботів 1653/1656 р.

В основі новоствореної держави
була демократія та основні
засади устрою Запорозької Січі
та Речі Посполитої

Державний герб – герб
Війська Запорозького, на якому
зображений козак із шаблею
при боці й рушницею на лівому
плечі

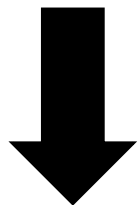

Державний прапор – біле полотнище з
червоним колом, посередині якого
розміщений хрест, який обрамляють вісім
золотих і дві червоні зірки, під хрестом
зображений півмісяць, обернений догори

Гетьман

Гетьманові належала
*вища військова, судова,
та адміністративна
влада*

Старшинська рада

Генеральні старшини	полковники
---------------------	------------

Вирішувала питання:
військові,
адміністративні,
господарські, правові

Генеральний уряд

Центральний уряд, складався з генеральної старшини

Склад:

генеральний писар, обозний, два осавули, хорунжий, бунчужний, судді, підскарбій

Полкові уряди

Сотенні уряди

Міські й сільські козацькі отамани

Рада при гетьманові

Дорадчий орган,
складався з довірених осіб гетьмана

У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивненський), а на Правобережжі — дев'ять (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський).

Кількість полків постійно змінювалася.

Українська армія

Українська армія – регулярне боєздатне військо в межах 40-60 тис. осіб.

Склад війська: **піхота** – ударна сила, оснащена вогнепальною зброєю;

кіннота;

артилерія: важка польова; облогова; легка кінна;

інші військові служби: розвідники; прикордонники; фортифікатори; санітари.

*Полково-сотенна система.
Виготовлення гармат у Ніжині.*

Фінансова система

Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, порубіжні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво та продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо.

Судова система

Існувала власна система судочинства. Під час війни було знищено всі станові (городські, земські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Контури економічної політики очолюваного Б. Хмельницьким уряду пунктирно окреслилися вже на кінець 1648 р. Гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесла, промислів і торгівлі, а отже, суворо забороняв полковникам *«свавілля чинити, міста палити й руйнувати»*.

Визнав факт ліквідації великого і середнього землеволодіння (за винятком монастирського), фільваркового господарства, кріпацтва, панщини і майже усього комплексу наявних до 1648 року податків, повинностей і поборів.

Зборівський договір, 1649р.

Економічна політика Б. Хмельницького

- окреслюється курс сприяння реалізації економічних інтересів монастирів;
- формуванню фонду державних земель;
- налагоджується функціонування механізму збирання податків та різного роду грошових надходжень;
- вільний розвиток торгівлі й заняття ремеслами і промислами (винокуріння, шинкування та ін.) усіма верствами населення;
- **захист міського самоврядування й магдебурзького права**

З одного боку, гетьман видавав грізні універсали «бунтівному плебсу», закликаючи розійтися по домівках і припинити заколоти, з другого – утримувався від репресій проти нього, перекладаючи на плечі шляхти відповідальність за врегулювання стосунків з підданими.

Економічна політика Б. Хмельницького

Розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. *1650 року укладено угоду про торгівлю з Османською імперією (безмитний збут товарів для обох сторін)*

1654 рік. проблема нестачі коштів. *Скасовує привілей на безмитний продаж товарів для іноземних купців (з визначенням конкретних розмірів тарифів).*

Економічний меркантилізм

Економічна політика наступників

Юрій Хмельницький

*Економічна політика втрачає самостійність, оскільки змушений дотримуватися умов договорів з московським царством (1654 р.) та Річчю Посполитою (1660р.)
Підтримував зростання церковного землеволодіння.
Захищав міщан і торговий люд від місцевої адміністрації
Безмитна торгівля для грецьких купців (1659р.).*

Павло Тетеря

*Не вніс помітних коректив до економічної політики, яку проводив Ю. Хмельницький.
Послідовний курс на поновлення шляхетської власності.
Правобережжя*

Економічна політика наступників

Іван Брюховецький
Лівобережжя

Суперечлива і неоднозначна економічна політика.

- захист майнових інтересів старшин (накопичення земельних ділянок) покозаченої шляхти та заможного поспільства;
- розширював церковні землеволодіння;
- протегував іноземним купцям;
- сприяв зміцненню місцевого самоврядування (гетьманські захисні універсали одержали Київ, Ніжин, Чернігів, Козелець, Погар та ін.).

Розроблений чи не перший проєкт у практиці України націоналізації землі – земельний фонд «проголошувався військовою власністю»

1663 р. Батуринські статті – запровадження царської монополії на торгівлю вином і тютюном, заборону продажу хліба на Правобережжя та утримання рос. вояків коштом українського населення

1665 рік курс на ліквідацію магдебурзького права. Підписання московського договору цього ж року змінює економічну політику уряду.

Економічна політика наступників

Дем'ян Многогрішний
Лівобережжя

- зросла кількість універсалів старшинам та священникам щодо підтвердження їхніх маєтків і сільськогосподарських угодь;
- імовірно, саме за його правління започатковується процес формування рангового, тобто тимчасового землеволодіння;
- пришвидшуються темпи феодалізації старшин і заможних козаків, що супроводжувалося втратою селянами своїх прав і свобод;
- підтримував міське самоврядування, звільняючи міщан від сплати податків і мита за перевезення товарів (Київ, Переяслав, Короп, Оржиця). та ін.).

Економічна політика наступників

Іван Самойлович

*Продовжив курс свого попередника.
Отримали пільги українські й іноземні
купці, було визначено право останніх і
встановлено розмір мита на їхні товари*

Петро Дорошенко

*Обстоював економічні інтереси церкви, сприяв
зростанню її землеволодіння.
Не відбувалося помітних процесів феодалізації
соціальної еліти.
Сприяв розвитку торгівлі.
Налагодив регулярний збір податків до скарбниці.*

Міста

У сер.70-рр. XVII в Україні збереглося три типи самоврядування

Перший (найвищого рівня)
представляли міста, що користувалися магдебурзьким правом

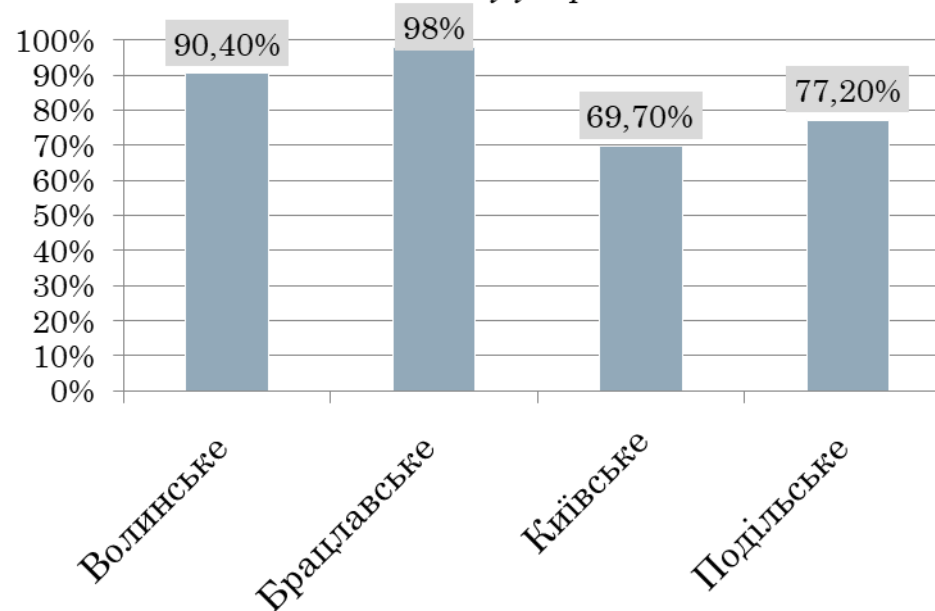
Другий - міста й містечка, що підлягали ратушам (органам самоврядування, що склалися з вейта та бургомістрів)

Третій – малі міста і містечка, в яких не було спеціальних самоврядних установ

Існування «ратушних» міст не фіксують джерела, але вірогідність такого припущення засвідчують присяжні книги 1654 р. Білоцерківського та Ніжинського полків в яких зафіксовано наявність вейта та бургомістрів.

У сер.70-рр. XVIII в Україні більшість міст залишилися дрібними приватновласницькими населеними пунктами з символічною формою самоврядування, що займається не ремісничим, а сільськогосподарським виробництвом.

Поселення міського типу у приватних власників

Міста та цехи

Підтримував міське самоврядування та вживав заходів до активізації господарського життя міст.

Після прийняття царської протекції не лише не перешкоджав міщанам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова й Козельця домагатися підтвердження магдебурзького права й окремих пільг, а й сприяв цьому.

Робилися спроби поліпшити функціонування цехів.

Ремісники набувають вільного доступу до занять різноманітними промислами, проте державний скарб взяв під контроль виробництво і **продаж горілчаних напоїв**.

«...кулінарія є мовою, яка мимоволі відбиває устрій даного суспільства чи принаймні виявляє протиріччя, яке суспільство не усвідомлює».

*Клод Леві-Строс
антрополог*

Цех (з нім. Zeche – учта)

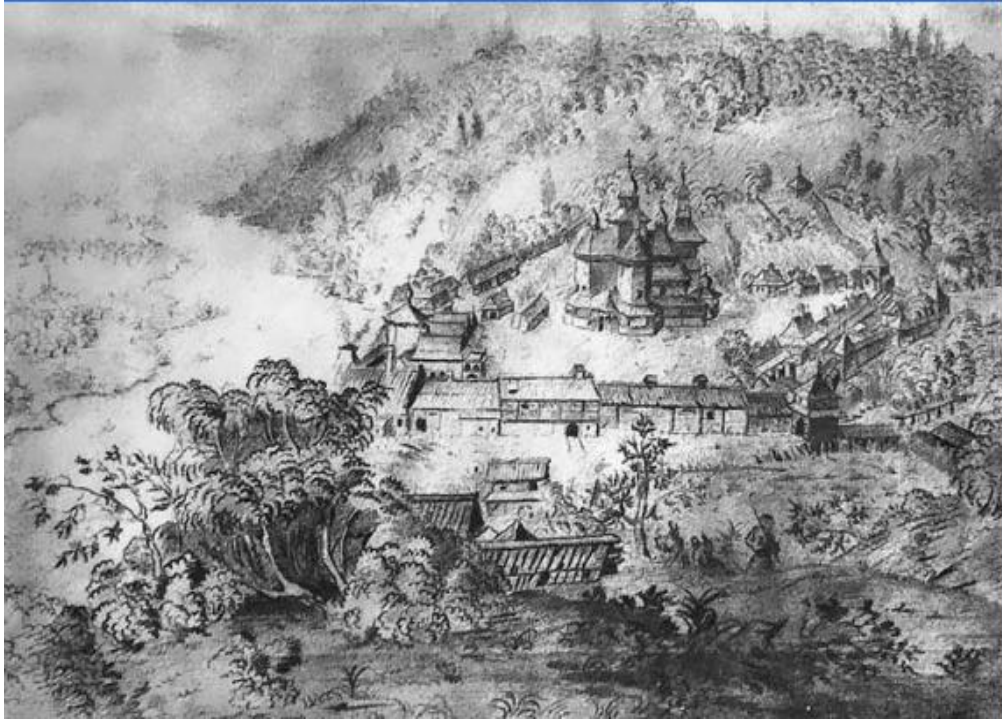
Олександр Тарасевич. Грудень. Rosarium
1672-1677рр.

Членами цехової корпорації вважалися насамперед **майстри** («братчики»), котрі на зборах («сходках») обирали з-поміж себе голову – **цехмістра**, **цехового старшину**, а також **ключника** або **економа**, який відавцеховою скарбницею й господарством.

Окрім майстрів, до цеху належали також **підмайстри** («молодші брати») й **учні** («молодики»), котрі перебували в «научении» в котрогось зі старших і досвідченіших майстрів, із часом «визволяючись» з учнівства, набували статусу майстра.

У Києві – кравецький, кушнірський, шевський, ковальський, рибальський, малярський, ткацький, бондарський, гончарський, перепечайський (пекарі), різницький і музикантський.

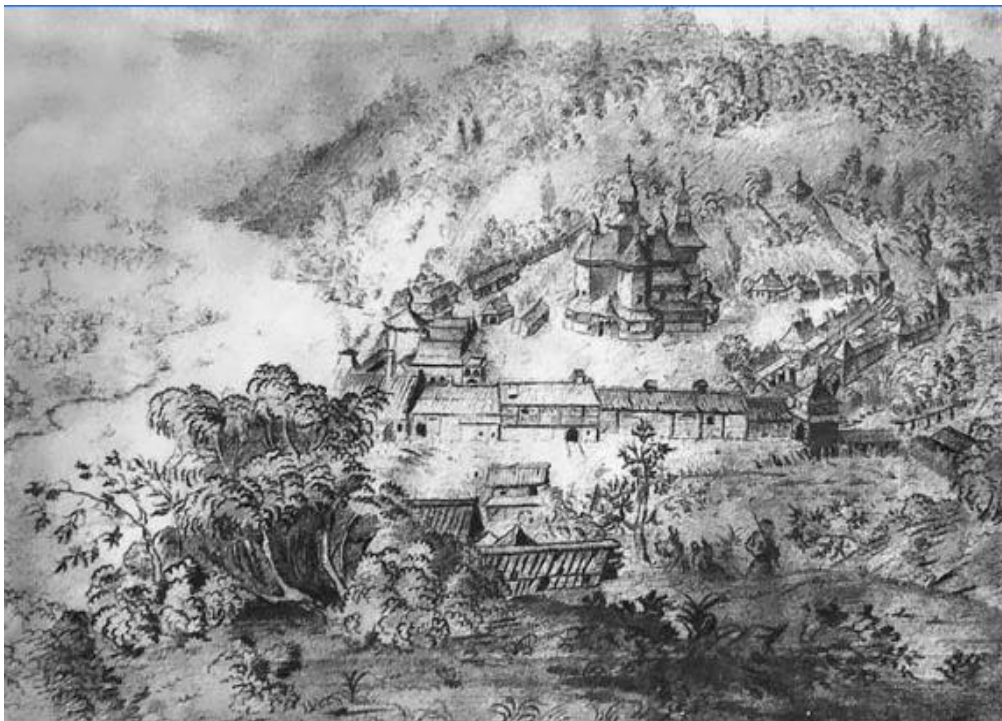
Культивувалося виноградарство і садівництво

*Межигірський монастир біля Києва.
А. Вестерфельд, 1651 рік*

- У XVIII столітті виноградники в Києві були звичним явищем.
- Територія між сучасною станцією метро «Арсенальна» та будівлею Верховного Суду України колись рясніла гронами.
- Виноградники були в Переяславі, у Полтаві та Лубнах Кременчуці;
- у Чугуєві додалися нові виноградники, також у Змієві, Балаклії та Ізюмі, Слов'янську, Єлисаветграді (Кропивницькому) та Новому Миргороді (Новомиргороді);
- Були виноградники навколо Могилева-Подільського та буяли навколо Катеринослава (Дніпро).

Культивувалося виноградарство і садівництво

*Межигірський монастир біля Києва.
А. Вестерфельд, 1651 рік*

Про садове господарство другої пол. XVII ст. в полках Слобожанщини навів **Дмитро Багалій**.

«У Охтирському Троїцькому монастиреві, – було 4 сада, з котрих один виноградний. Зміївський козацький монастир мав 20 садів у 20 десятинах, у тім числі виноградний у 4 десятини. У Святогорському монастиреві був невеличкий, але дуже гарний сад з яблунь та груш та виноградний з 400 лоз»

Розводились ягідні культури, наприклад, агрус, малина, смородина (особливо червона). З городів збирали врожаї давно звичних для українців буряків, моркви, ріпи, гороху, капусти, також огірки, цибулю, часник тощо. З'явилися і нові для України культури, під які відводилося все більше площ, – кукурудза, картопля, соняшник, тютюн, баштанні (кавуни, дині).

Шляхетні напої

Козацька старшина, землевласники, заможні міщани та ремісники пили кримські («лагонське», «мусалес» і судацьке) угорські (частково — закарпатські), волоські (купувалися у великій кількості без зазначення сорту винограду)ю

Зазначені вина вважалися більш доступними, але не такими елітними.

На свята — французькі вина.

Що більші були статки, то дорожчі вживали напої.

У багатьох визначних людей того часу були погребі, де зберігалися цінні вина. Це було ознакою високого статусу, так само як використання хутра або шовку у вбранні.

Всі пили кримське, рейнське, фронтіньяк, молдавське, угорське та просто “червоні” та “білі” вина.

Так, у *генерального хорунжого Ханенка* «червоне» та «біле» були регулярною статтею витрат, а на свята він ласував рейнським (німецьке з долину Рейну), фронтіньяком (французьке білі мускатне вино, молдавським та угорським — усе в дусі часу).

Шляхетні напої

Яків Маркович

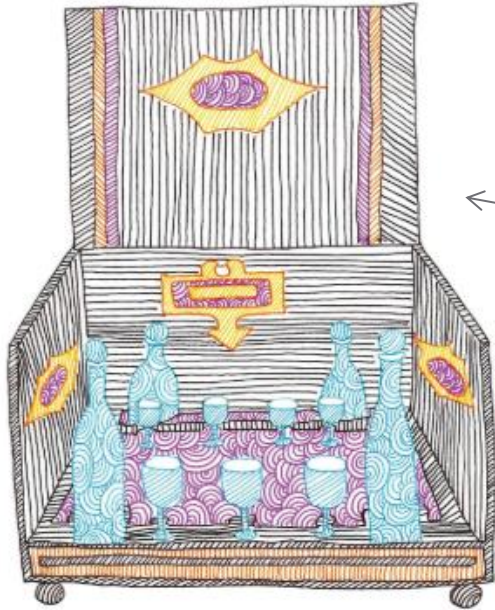
Величезну кількість згадок про цей процес залишив **генеральний підскарбій Яків Маркович** (у своїх щоденниках).

Маркович шукав та закупував різні вина: волоські (що відрізнялися за кольором та вартістю), французькі (тут і бордо, і біле солодке вино, й ермітаж, і бургундське, і, звісно, шампанське), реймське (різне) й угорське вино (також різне за вартістю).

Маркович завзято працював — часто їздив обирати вина особисто. Знав, коли та де їх купити дешевше, а ще любив власноруч «насипати», тобто розливати вино з бочок по пляшках.

Тоді була поширена практика змішування занадто солодких вин з кислуватими для отримання гармонійного смаку.

Шляхетні напої

Серед духовенства України того часу була специфічна мода на, так би мовити, мобільні мінібари.

У гарненьких скриньках вони зберігали кришталеві пляшки з вином та міцними напоями.

Ці скриньки обов'язково були рясно оздоблені позолотою, шкірою та коштовними камінцями й неодмінно зачинялися на замок. Такий атрибут був свідченням вагомих статків власника.

Найзаможніші представники духовенства мали аж по два мінібари.

Хоча в Наддніпрянщині виноградники не були рідкістю, їхній урожай використовувався насамперед для виготовлення вина на церковні потреби, яке не відзначалося особливою вишуканістю.

Імпортні вина мали продемонструвати великі статки й можливості господаря, то інша група трунків – меду, водки, настоянки й наливки.

Меди – віддавна вважався атрибутом інших верств суспільства.

Водка – гастрономічна та лікувальна.

лаванда

подорожник

рута

дягиль

розмарин

лілея

лобода

шавлія

полин

фенхель

кульбаба

кроп

базилік

**Кінцевий продукт –
лікувальний**

гвоздика

цитварне насіння (полін)

аніс

кориця

амбра

перець

мускус

кардамон

перець кубеба

мускатний горіх

В монастирському господарстві:

- помаранцеві;
- цитринові;
- цитварні;
- кардамонові;
- кинамонові;
- карбункулові;
- алкермесові та ін.

**Кінцевий продукт –
гастрономічний**

Градація між обома
типами відносна.

Володіння численними
рецептами вишуканих
водок було предметом
гордості, секрети їх
приготування дбайливо
зберігали в родинному
архіві, передаючи
нащадкам.

*У щоденнику Я. Марковича
переписування рецептів*

Культура XVII-XVIII ст. Живопис

- ✓ Увібрав найкращі досягнення бароко, поєднавши їх із традиціями народної творчості.
- ✓ Спостерігається перехід від середньовічних канонів до реалістичних форм з виразними елементами. Друга пол. XVIII ст. припадає світський портретний живопис.
- ✓ Іконопис вирізняється розмаїтістю та світськими мотивами. Оригінальним національним явищем стають ікони – **Козацькі Покрови**, на яких зображуються гетьмани, старшини, козаки.
- ✓ Активно розвивалося графічне мистецтво. Найвідоміші школи Києво-Могилянської академії, Києво-Печерської лаври, Чернігівська та Львівська.
- ✓ Набувають поширення козацькі портрети.
- ✓ У XVIII ст. художники зображують селян.

«Покрова Богородиці» із зображенням Богдана Хмельницького й архієпископа Лазаря Барановича.

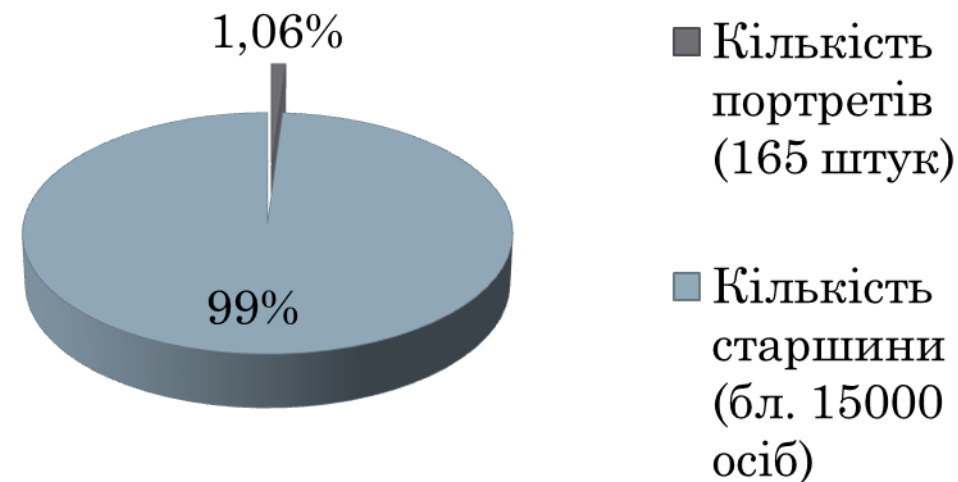
Козацький портрет – портретний живопис XVI – XVIII ст., що виник і розвивався під впливом т.зв. «сарматського» (шляхетського) портрету.

Портрет зображав представників козацької старшини, а також матерів, дружин, доньок (як представниць певної соціальної верстви).

Портрет міг належати до однієї або декількох з нижченаведених груп:

- ✓ Парадний репрезентативний
 - ✓ Парадний ктиторський
 - ✓ Сімейний
 - ✓ Інтимний
-
- ✓ Портрет міг бути виконаний на різних матеріалах: дерево, метал, тканина, папір, фреска.

Співвідношення кількості представників старшини та їх портретів

Кількість портретів не залежала від кількості представників соціальної верстви, а від функцій, які виконував портрет

- ✓ обрядова / благально-подячна;
- ✓ захисна функція;
- ✓ репрезентативна;
- ✓ поминальна/обрядова;
- ✓ меморіальна/комунікативна;
- ✓ функція пропаганди;
- ✓ документальна функція;
- ✓ ілюстративна;
- ✓ популяризаторська функція;
- ✓ виховна, пізнавальна;
- ✓ естетична, соціальна;

Леонтій Свічка
зображений в молитовній позі
фунеральна культура (від лат. *rotra*
funebri – поховальна церемонія)

Віковий портрет

**Портрет Софії Дараган
У підлітковому віці, до заміжжя, 1760
Головачевський Кирило**

**Портрет Софії Дараган (Хованської)
За рік до смерті, 1818
Головачевський Кирило**

Жіночий портрет

Портрет Олени Виговської. Перша половина XVIII століття

Фото: Зберігається у Національному музеї у Кракові (Польща)

Портрет Параскеви Сулими. 1750-ті роки

Фото: Зберігається у Національному художньому музеї України

Портрет Наталії Розумовської. Художник Генріх Готліб Хойзер. 1746 р.

Фото: Зберігається у Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана

Жіночий портрет

"Кораблик" з Чернігівського історичного музею, який експонують у Музеї шведської армії у Стокгольмі на виставці "Перехрестя: 1000 років спільної історії Швеції та України"

Фото: Чернігівський історичний музей

Черевички Параски Апостол. Перша третина XVIII століття. (Матеріал — бавовна, шовк, шкіра, срібний галун)

Фото: Зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. Інв. № И-620. Каталог В.В. Тарновського № 520

Джерело:

<https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/meshkantsi-getmanshchini-na-maliunkakh-berggoltsa-1744-roku/>

Портрети Богдана Хмельницького

Невідомий художник, XVII ст.
Тарнов, Польща

Художник Абрахам ван Вестерфельд, гравер
Вільгельм Гондіус. Портрет Богдана
Хмельницького, 1651 р. Національний
художній музей України (Київ)

Невідомий художник,
з літопису Самійла Величка, 1720 р.

Функція пропаганди

Максим Кривоніс

для книги "Про новий заколот проти
Корони Польської" створили
гротескний образ соратника гетьмана,
XVI-XVII ст.

Вільгельм Гондіус (1597/98—1652/58)

*"Богдан Хмельницький, Війська Запорозького
Головнокомандувач, Війни Хлопської Зачинатель,
Повсталого Козацтва і Народу Українського
Князь". Мідьорит, 1651 рік*

Портрети Івана Мазепи

**Леонтій Тарасевич,
кн. XVII ст.**

**Успенський собор
Києво-Печерської лаври**

**Самійло Величко,
кн. XVII-поч. XVIII ст.**

**Даниель (Данило) Галяховський.
Апофеоз Мазепи, 1708
Польський колекціонер
Костянтин Свідзинський
Національний музей у Варшаві, Польща**

**Іван Мігура (в чернецтві – Іларіон).
"Гетьман Мазепа серед своїх добрих
справ", 1705
Національний заповідник Києво-Печерська
лавра**

Портрети Івана Мазепи

Леонтій Тарасевич,
кн. XVII ст.

Іван Мігура, 1705

Даніель Галяховський
1708

Успенський собор
Києво-Печерської лаври

Самійло Величко,
кн. XVII-поч. XVIII ст.

Мартін Бернігерот, 1706

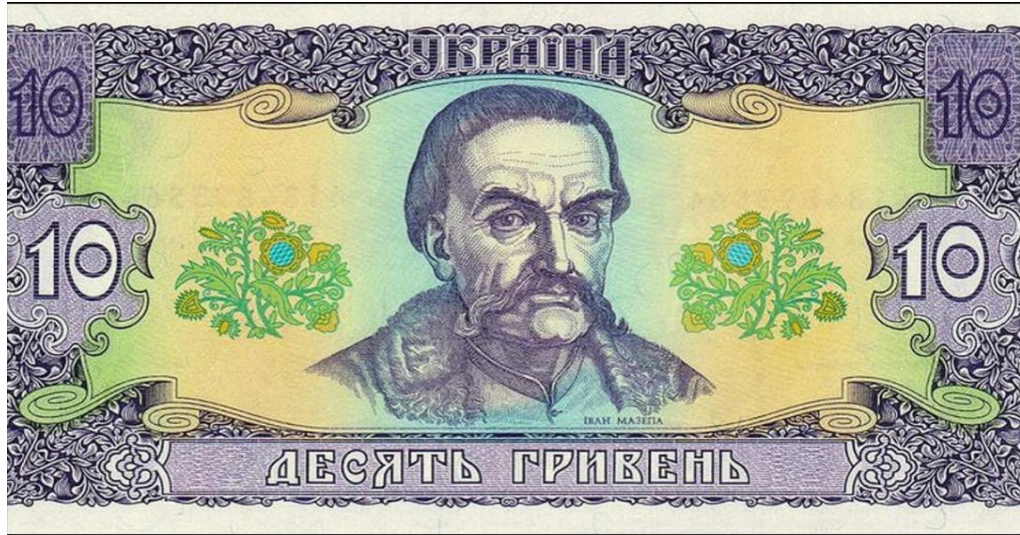

Невідомий художник, 1725-1750рр.

Невідомий художник, II пол. XVIII ст

10 гривень та Іван Мазепа

Перший варіант купюри, 1992 рік, Василь Лопата

Другий варіант купюри, 2000 рік,

Третій варіант купюри, 2015 рік,
Олександр і Сергій Хоруки

10 гривень зразка 2018 року, введені в обіг 2020 року,
Володимир Дем'яненко, Аліса Іванова

Кирило Розумовський

Луї Токке.
Портрет Кирила Григоровича Розумовського
в образі гетьмана, 1758 р.
Державна Третьяковська галерея

Помпео Джиролано Батоні.
Портрет Кирила Григоровича
Розумовського, ХІХ ст.

Данило Апостол

*Портрет XVIII ст.
Сумський державний
музей*

Портрет кн. XVIII ст.

*Гравійований портрет Данила
Апостола, 1728 р. "Die
Europäische Fama, welche den
gegenwärtigen Stand der
vornehmsten Höfe entdecket"
(1702-1756)*

*Портрет кн. XVIII ст.
Проте більш ймовірно
XIX ст.*

Технологія виготовлення гравюри

Картина Василя Волкова «Імператор Петро Великий відвідує наказного гетьмана Полуботка в казематі Петропавлівської фортеці в 1724 році». 1900 рік

Відпрацювання відсутності на парі

1. Після основного конспекту лекції, зробити конспект відео лекції на тему: **Справжня історія козаків в XVI-XVII ст. – походження, демократія, релігія.**

https://www.youtube.com/watch?v=zebz_WItjtY&t=302s

2. Опрацювати статтю **В.А. Смоля та В.С. Степанкова «Українська національна революція 1648-1676рр. Крізь призму століть»** та дати письмову відповідь на наступні запитання:

1. Які історіографічні дискусії щодо політичних намірів Б. Хмельницького згадують автори?
2. Які джерела підтверджують прагнення створити незалежну українську державу?
3. Чому автори вважають некоректними твердження про масове руйнування православних храмів?
4. Як формувалася національна ідентичність українців у середині XVII ст.?
5. Які політичні цілі ставила перед собою козацька еліта?
6. Як події революції вплинули на розвиток ідеї соборності українських земель?

<https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/22009/20780>